

**«МАЗЕПА УМЕР, НО МАЗЕПИНЦЫ ЖИВЫ...»:
РЕАЛІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ
ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ПОРАЗКИ**

Події початку XVIII ст., пов'язані з виступом гетьмана Івана Мазепи, належать до категорії таких, що змінюють не лише соціально-політичне підґрунтя окресленого часового періоду, а й залишають помітний слід у суспільній ментальності впродовж наступних століть. Навіть у нинішніх реаліях оцінка постаті Мазепи занадто сповнена контраверсійними оцінками, котрі залежать від різних чинників: виховання, ерудованості, політичної позиції тощо. Годі й казати, що для сучасників події 1708–1709 рр. були надзвичайно актуальними, оскільки від особливостей ставлення до них залежала доля та життя конкретних людей. Адже йдеться про часи «слова і діла», діяльності сумнозвісних Преображенського приказу, Таємної канцелярії, на які у XVIII ст. було покладено функції політичного нагляду та розшуку. В архівних фондах цих інституцій збереглося чимало матеріалів щодо «політичних», у сучасному розумінні, злочинів, учинених різними представниками українського соціуму означеного періоду, зокрема таких, що мають прямий чи опосередкований стосунок до мазепинського виступу та пов'язаних з ним подій. Аби перейти до їх аналізу, варто зупинитися на загальній характеристиці того, що в Московському царстві та Російській імперії XVII–XVIII ст. вважали політичними злочинами, яке місце серед них займав сам мазепинський виступ, супутні йому події та наступна їх рецепція.

Під поняттям «політичного» злочину в тогочасних російських правових практиках розумілися виключно правопорушення, скоєні проти особи монарха, який уособлював не лише владу, а й державу загалом. Тому фізична чи вербальна загроза її життю розглядалася як особливо тяжкий злочин державного масштабу, за який належали відповідні покарання включно з тортурами, тяжкими тілесними ушкодженнями, довічним засланням чи смертною карою.

В «Уложениях» царя Олексія Михайловича 1649 р., джерелами формування якого стали Судебник Івана III (1497), Судебник 1550 р. та постанови церковно-державного собору, відомого як Стоглав 1553 р., чітко прописане положення про категорію злочинів проти особи монарха. Так, із двадцяти одного розділу «Уложения» дев'ять присвячено саме цьому питанню¹. Як зазначив М. Владимирський-Буданов, поняття образи честі монарха набуло поширення за правління Іоана Грозного, Бориса Годунова та у наступні часи Смути². Саме тоді остаточного закріплення набула юридична категорія «слово і діло Государеве», під яку підпадали особливо важливі державні злочини, в тому

числі й направлені проти особи володаря, прерогативу у вирішенні яких мав особисто правлячий монарх. Подальше правове оформлення цього поняття було пов'язане із посиленням абсолютної влади царя та необхідністю сакралізації його особи, при цьому влада доволі жорстко реагувала на будь-які прояви негачі щодо нього³. В «Уложеніи» 1649 р. існувала така градація вищих державних злочинів: проти церкви, проти царя та проти державного правління. Злочини проти особи царя в свою чергу розподілялися на три категорії: 1) бунт, зрада; 2) «поносные слова противу Государя»; 3) «земская измена» (здача ворогу міста під час облоги, передача території тощо).⁴ Подібна градація зберігалася і на початку XVIII ст. Петро I лише удосконалив юридичне підґрунтя для визначення поняття державного злочину, запровадивши нові правові акти для їх розслідування. Найважливішим із них був «Військовий устав» 1716 р., що містив у собі «Артикули військові» та «Коротке зображення процесів». Відтак, військові устави поширювалися і на цивільне населення. Як зазначає Є. Анісімов, це було пов'язане з тим, що суворі переслідування за образу честі монарха як сакрального вищого володаря збігалося з ідеєю субординації, що захищала правителя як вищого воєначальника⁵.

В основу цих правових документів було покладено європейські юридичні акти, зокрема «Військові артикули», що існували в Швеції, Данії, Бранденбурзі, Голландії⁶. Вони уклалися в XVII ст. упродовж Тридцятилітньої війни (1618–1648) для підтримання дисципліни у військах та забезпечення цивільного населення від свавілля солдат. На ці кодекси, в свою чергу, мали вплив ордонанси французьких королів. У XVII ст. в європейському праві поступово витіснявся так званий «змагальний» судовий процес, що характеризувався відкритістю, участю свідків та адвоката та замінявся таємним інквізиційним, що передбачав широке використання тортур.⁷

В указі Петра I від 25 січня 1715 р. наголошувалося на існуванні найвищої категорії злочинів «по трех пунктах», в яких, на відміну від «Соборного уложения» 1649 р., на перше місце ставився «злой умысел противу Персоны Его Величества». Лише потім слідували пункти про бунт та розкрадання державної казни⁸. Звинувачення за першими двома пунктами вважалося особливо важливими і саме до них застосовувалася формула «слово і діло», яка одразу ставила фігурантів судового процесу у виключно правову площину.

Виступ Івана Мазепи кваліфікувався згідно з «Соборним уложением» 1649 р. за першими пунктами як зрада, або «Большая измена», яка передбачала вилучення частини території із суверенітету російського монарха⁹. Як зазначив російський дослідник Є. Анісімов, подібне трактування характерне для імперського сприйняття в Росії підданства різних народів, які входили до складу імперії, як акту незмінного і вічного, і будь-яка спроба зміни розцінювалася імперською свідомістю і законодавством, що її відображала, як державна зрада. Самодержавство, продовжує Є. Анісімов, розглядало гетьманів України XVII–XVIII ст., так само, як і своїх князів і бояр XV ст., як васалів, «государевих холопов», вихід яких із підданства царя зі своєю землею вважалися «воровством» і «изменою»¹⁰.

У часи самого політичного виступу гетьмана при здійсненні судочинства керувалися «Соборним уложенієм», а також обставинами військового часу та особистою позицією Петра I, який у тотальному терорі вбачав основний засіб утримання Гетьманщини. Отже, сумнівно, що організатори та виконавці судових процесів проти мазепинців керувалися та обмежували себе знаннями юрисдикції цього питання та застосуванням правових норм. Часто в нагоді ставав популярний на тоді принцип: *«собственное признание – лучшее свидетельство всего света»*¹¹, що досягалося зазвичай методом тортур. Ним піддавалися як обвинувачуваний, так і *«изветчик»* (звідси і відомий вислів – *«изветчику первый кнут»*). Останній при тортурі, які зазвичай проводилися тричі, мав підтвердити свій донос. Якщо людина витримувала тортури і без змін повторила і підтвердила свій донос, у такому разі підсудний вважався винним, і залишалося, знову ж таки за допомогою тортур, добитися в нього признання.¹² Часто існувала практика допитувати доносителя і обвинуваченого, допоки хтось із них не визнавав своєї провини. У таких випадках правила трьох допитів з тортуріями не дотримувалися¹³. А при повній закритості процесу та свавіллі його суб'єктів часто спрацьовував принцип, який сповідував очільник Преображенського приказу князь Ромодановський: *«Пытать, пока не издохнет или повинится»*¹⁴. Враховуючи це, фігуранти процесу часто не доживали до його завершення. Часто в судових засіданнях брав участь сам Петро I. У матеріалах одного із допитів зустрічається фраза, що характеризує царя та його фаворита Ромодановського: *«Которого дня Великий Государь и стольник князь Ромодановский крови попьют, того дня они веселы, а коли не попьют, то и хлеб им не естца»*¹⁵.

Після звістки про перехід Мазепи на бік шведського короля почалися арешти та розслідування підозрюваних в *«измене»*. Успіхові розслідувань, виникненню численних сфабрикованих справ, які не мали часто під собою жодної реальної основи, сприяла загальна атмосфера, що панувала тоді в Гетьманщині, зокрема, царські маніфести, що оголошували прибічників Мазепи поза законом¹⁶. Отже, для потенційних власників чужого добра було надто привабливим донести на найближчого сусіда, аби мати з цього прибуток. Адже за законом доношувач, у разі доведення свого доносу, мав право на частку *«изменничьих маетностей»*. Як писав Д. Дорошенко, *«почалася справжня оргія доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, виплило тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитися або зробити службову кар'єру»*¹⁷. Ще однією з причин доносів була норма закону, згідно з якою доноси вважалися найвищим доказом вірності в служінні державі й монарху та були святим обов'язком кожного підданого. Донесли також і священики, порушуючи при цьому таємницю сповіді, до чого їх зобов'язував відповідний імператорський указ¹⁸. При цьому слід враховувати існування тяжких покарань за недоносительство¹⁹. Тому доносили всі, хто мав для цього підстави, бажання і можливості. *«Знатное дело! Все изменники! Донеси меня Бог до Его Царского Величества, на всех стану доносить...»*²⁰, – говорив 1722 року українець Данило Забіла, виголошуючи цим самим кредо багатьох своїх сучасників. Принагідно заува-

жимо, що Забіла – син генерального хорунжого Василя Забіли, за «ложный извет» на гетьмана Мазепу потрапив на Соловки в 1699 р.,²¹ згодом, повернувшись із заслання, він знову потрапляє туди ж, тепер уже за донос на гетьмана Скоропадського²². Навіть перебуваючи в ув'язненні, Забіла не полишає своєї пристрасті, доносячи на своїх співвітчизників, про що йтиметься далі.

На відміну від мирних часів, коли злочинами категорії «слова і діла» займалися Преображенський приказ, а згодом із 1718 р. Таємна канцелярія, у 1708–1709 рр., а також дещо пізніший період ці справи були покладені на установу, що мала назву «Походная посольская канцелярия». Саме з нею пов'язаний терор, який провадився в Україні в означений період. Цю канцелярію було утворено 1706 року як відгалуження Посольського приказу спеціально для умов воєнного часу, аби завжди бути при цареві в його походах та здійснювати дипломатичні функції²³. Фактично означена установа була проміжним етапом між Посольським приказом та Колегією закордонних справ, утвореної 1718 року.

У Гетьманщині діяльність цієї інституції мала здебільшого каральний характер. Спочатку вона розташовувалася в Глухові, а згодом переїхала до Лебедин. Саме на це місто припав апогей її діяльності, а назва Лебедин у свідомості багатьох сучасників тих подій і наступних поколінь асоціювалася зі страхітливим терором, «тиранствами», «зверскими лютостями, ужасающих само воображение человеческое», як писав про це невідомий автор «Історії русів».²⁴ За його ж даними в Лебедині було страчено приблизно 900 осіб. Та існувало навіть кладовище «гетьманців». На жаль, нині підтвердити чи спростувати цю цифру поки не можливо. Погоджуюсь із твердженням О. Грушевського, що частина архіву Похідної посольської канцелярії була складовою фонду Посольського приказу²⁵. Нині ці справи входять до складу фонду «Малороссийские дела»²⁶. Однак кількість справ не дають уявлення про масштабність роботи канцелярії в Лебедині. Цьому може бути кілька пояснень: під час роботи канцелярії діловодство по багатьох судових справах просто не велося, зважаючи на велику кількість обвинувачуваних та обмеженість ресурсів установи; більша частина документів не збереглася; усі документи збережені, але й досі не доступні для дослідників. Першу версію доведеться відкинути, оскільки, зважаючи на категорію справ по «слову і делу», їх зобов'язані були не лише фіксувати, але й упорядковувати повноцінну документацію із показаннями свідків, матеріалами по конфіскаціям майна та ін. Дві останні мають право на існування, однак поки що не можна довести правочинність однієї із них. При такому стані документальної бази може скластися думка, чи існував трибунал у Лебедині взагалі. Однак для нейтралізації останнього твердження маємо численні свідчення сучасників – іноземних представників при російському імператорі та свідчення представників шведського табору. Крім цього, в одному із документів – судової справи 1716 р. є згадка про «колья», що стояли на центральних майданах Сум та Глухова, і на яких були нанизані численні «изменичьи головы»²⁷. Цілком очевидно, що ці страти були наслідком роботи Похідної посольської канцелярії в Глухові та Лебедині. Той факт, що страхітливі ознаки страт перебували на своїх місцях і через вісім років по їх здійсненні, свідчить про те, що їм надавалося

велике значення як превентивному засобу залякування та впливу на суспільну свідомість.

В основному справи, які збереглися до нині із матеріалів роботи Похідної посольської канцелярії стосуються стратегічних та військових аспектів виступу Мазепи²⁸. Одна із справ 1708 р. «Допросы, чинимые малороссиянам об измене Мазепиной», об'єднує допити приблизно двадцяти осіб²⁹. Усі вони стосуються розслідування обставин переходу Мазепи на бік короля, розташування військ, ворожих позицій тощо. Матеріали справи не містять інформації про подальшу долю підсудних. Те ж саме можна сказати і про матеріали аналогічної справи 1709 р.³⁰, яка містить допити козацької старшини, в тому числі й миргородського полковника Данила Апостола, міщан, запорозьких козаків. Представник останніх Іван Никифоров на допиті свідчив, що кошовий отаман умовляв їх перейти на бік Мазепи, бо цар хоче увесь малоросійський народ вигубити, «загнать их за долгу реку», також про те, що «москальские войска в здешних краях чинят разорения».

Після 1709 р., коли апогей діяльності Посольської похідної канцелярії в Гетьманщині минає, судові справи проти мазепинців продовжувалися. Частина з них розглядалася в цій установі, більшу ж частину «політичних» справ перебирає на себе Преображенський приказ й, пізніше, Таємна канцелярія. Хоч мазепинці вже не становили реальної загрози для імперського правління, розпочалося «полювання на відьом», інспіроване численними доносами проти своїх же співвітчизників. Яскравим зразком цього явища є, наприклад, «Письмо неизвестного доброхота о склонности на шведскую сторону некоторых малороссиян»³¹. Анонімний лист не містить конкретних імен, але інформує про непевні настрої в Гетьманщині та є своєрідним маніфестом до українців із закликом не слухати Орлика, вірно служити царю тощо.

Після полтавської катастрофи багато українців, які пішли за Мазепою та Карлом у вимушену еміграцію, поверталися до Гетьманщини, обладіяні царськими маніфестами про милість. Допити цих людей, які проводилися в канцелярії є доволі однотипними, оскільки здійснювалися, напевно, за єдиним зразком. «Перебіжчиків» найчастіше питали про те, як вони опинилися на боці Мазепи, добровільно пішли за ним чи «аль кто научил», про військово-стратегічні аспекти: кількість військ шведського короля, його наміри, настрої серед українців³². У одного із таких людей – запорожця Нестулі запитували, чому він прийшов сам, а не привів із собою інших козаків. На що той відповів, що сам ледве втік від своїх товаришів, які хотіли його вбити, дізнавшись про його наміри, бо, вказує Нестуля, серед них «великое к России недоброхотство»³³.

Стимулом для багатьох мазепинців, який змушував їх повертатися на Україну, були залишені тут родини. Як зазначає О. Грушевський, кількість таких родин на Лівобережжі була доволі значною, що створювало додаткові труднощі для Мазепи і Карла, оскільки росіяни використовували їх як засіб тиску на прибічників Мазепи. Аби нівелювати цей тиск та забезпечити себе багато родин переїздило до табору короля³⁴. Ті, кому це не вдавалося, були заарештовані та відправлені до Москви, де вони утримувалися на території Посольського

приказу. Із наявних матеріалів невідомо, чи проводилося слідство щодо «*изменничьих родственников*». Документи свідчать лише про імена окремих засуджених, їхній побут та місця майбутнього заслання. Серед них представники старшини з дружинами й дітьми, родичі гетьмана Мазепи (племінниця Марфа), а також представники духовенства, козаки. Усі заарештовані, включно з дітьми, були засуджені до заслання по різних місцях: духовні особи – Соловецький монастир, Біле озеро, світські – до Сибіру «*на вечное житие*». Царські інструкції суворо регламентували заборону будь-яких зовнішніх зносин заарештованих, грошові суми, що відводилися на їхнє утримання тощо³⁵. Варто зазначити, що родичі звинувачених у злочині «*по первых двух пунктах*» згідно із тогочасними правовими уявленнями і практиками, також трактувалися як злочинці, це регламентувала відповідна стаття «Соборного уложенія», згідно з якою відповідальність за вчинений злочин ділили усі домочадці та близькі родичі засудженого. Логіка такої норми полягала в тому, що родичі не могли не знати про злочинні наміри, отже вони звинувачувалися в «недоносі»³⁶. Окрім цього, покарання родичів було своєрідним актом помсти з боку держави.

У такому контексті варто згадати про справу племінника Мазепи Андрія Войнаровського. Його заарештували у Гамбурзі 1716 року в результаті ретельно спланованої операції та переправили до Петербурга. Матеріали слідства у його справі містять протокол допиту, який зрештою не надав жодних корисних для тогочасних російських спецслужб свідчень і, слід віддати належне Войнаровському, він не доніс на жодного із своїх співвітчизників³⁷. Сім років Войнаровський провів у в'язниці Петропавлівської фортеці і згодом був відправлений до Сибіру на «вольное житие», де й помер ймовірно 1741 року. В архіві Преображенського приказу міститься цікава справа, яка трохи проливає світло на період життя Войнаровського в засланні. Йдеться про донос 1725 р. на архімандрита Єнісейського Спаського монастиря за те, що він часто запрошував племінника гетьмана до монастиря на гостини, незважаючи на те, що жителі Єнісейська усіх чинів цуралися цього заслання³⁸.

Фактично процес над Войнаровським став останнім розслідуванням справ дійсних «мазепинців», тих, які тим чи іншим чином, брали участь у виступі гетьмана. У 1710-х і подальших роках каральна активність у цьому напрямі установа політичного нагляду та розшуку Російської імперії спрямовувалася майже виключно на вербальні дії. Під цим розумілися так звані «*непристойные*», «*поносные*», «*зловредные*» слова, спрямовані як проти царя так і проти російського правління в Україні, а також висловлювання у будь-якій формі співчуття до гетьмана Мазепи, його соратників. Останнє трактувалося як «измена», отже і покарання були відповідними. Взагалі ж трактування вербальної дії як серйозної загрози монаршій особі в тогочасних юридичних практиках обґрунтовувалося не лише необхідністю захисту авторитета монарха. У сприйнятті людей XVIII ст. слово наділялося магичною силою, здатною нанести реальну шкоду здоров'ю того, проти кого воно було висловлене. Цим пояснюється особлива жорстокість покарань за такий вид правопорушень.

Матеріали такої категорії надають надзвичайно цінну інформацію про ментальність та політичні настрої представників окремих прошарків українського соціуму XVIII ст. Адже йдеться про рецепцію влади, історичних подій, про зворотну реакцію людей на дії владних інституцій. Звичайно, дослідник має бути обережним із змістом таких матеріалів, усвідомлюючи їх специфіку, бо це були доноси, матеріали допитів, в яких часто ставилося за мету максимально очорнити звинуваченого. Однак їхній зміст є унікальним, оскільки створений свідомістю людей XVIII ст. і дає можливість певним чином реконструювати загальні процеси формування ментальності та є доповненням і разом з тим альтернативою до інших джерел: історичні наративи, щоденникові записи, інші документальні матеріали.

Після полтавської катастрофи ситуація в Гетьманщині погіршувалася, тривав планомірний наступ на автономні інституції. Суспільна реакція на цей процес яскраво відображена у судовій справі 1710 р.³⁹. Її основний зміст становить лист київського губернатора князя Голіцина до канцлера, сподвижника Петра I Гаврила Головкина. У листі йдеться про донос, який надійшов на ім'я київського губернатора проти слуги гетьмана Скоропадського Невінчаного від чигиринського сотника. Останній, повертаючись з Москви на Україну, де не був довгий час, запитав у Невінчаного про останні новини. На що той почав розповідати наміри царя *«всех украинских людей перевести до Москвы [в значенні країни – Росії], а на Украине поселить русских людей... Москва хочет наши все города себе забрать»*. Оскільки Невінчаний перебував при гетьмані, із своїм співрозмовником він поділився власними спостереженнями про те, що *«...министри при гетмане всякие письма откуду присланные осматривают»*, при цьому з гіркотою додав: *«Какая наша вольность и знатность! Москва иное над нами мыслит»*. Жалівся він також і на колишнього гетьмана Мазепу за те, що той *«не хорошо начинал свое дело, не объявив всей старшине и посполству»*. Невінчаний повідомив про наміри гетьмана Скоропадського писати до царя про повернення колишніх вольностей, в разі коли вони не будуть повернені – *«иное будем думать»*. Чигиринський сотник також питав про настрої серед запорожців, які перебували в турецьких володіннях і чи мають вони намір повернутися в російське підданство. На що була відповідь: *«Дураки, если пойдут, они добрый способ сделают если орду подымут, то вся Украина свободна будет, а то от москалей вся Украина пропала. ... из Украины просят, чтобы их вызволили для того чтобы от Москвы не пропали»*⁴⁰.

Дещо пізніше Іваницький сотник Прилуцького полку Григорій Волошенко, згідно із доносом писаря цього ж полку Захара Патоки, жалівся останньому на те, що до нього «москалі» прийдуть на ночівлю. Донька сотника при цьому додала: *«уже те куцья черти позаідали людей, а государ того не ведает что они чинят»*. Сам Волошенко після цього продовжив: *«Черт это а не государь, это немец и лютор. Некому его было забить в шведчину. И швед цел был бы и нам было бы лучше, когда б ныне он ездил в нашу Украину как в Шведчину. Я бы его [царя] явно забил, хотя б и сам пропал уже бы он больше не колотил свет»*⁴¹. Донос Захара Патоки був доволі масштабним, окрім Іваницького

писаря та його родини до нього потрапили за різні провини та слова ще сім чоловік, включно із батьком «изветчика», його зятем та чернігівським полковником Павлом Полуботком⁴². На старого Патоку був донос про те, що нібито гетьман Скоропадський викликав його до себе та жалівся на його власного сина з проханням утихомирити останнього: «Для чего он вспоминает шведчину и мазепину измену, мы всё знали о б этой измене еще до прибытия швецкого войска». Крім цього, згідно з доносом, зять Патоки намагався відвернути його від доносів «об изменниках» та умовляв його податися до Польщі, де жити набагато краще. Патока також повідав про те, що незважаючи на сувору заборону будь-яких зносин із запорожцями, з України їм, згідно з дозволом гетьмана Скоропадського з його «дворцових» запасів під охороною гетьманських старост, регулярно надходили підводи із продовольством. Зважаючи на важливість і масштаб доносу, присутність у ньому таких імен, слідство проводилося п'ять років, розслідування справи перебувало під особистим контролем Петра I, в ній є кілька оригінальних листів від Скоропадського та Полуботка до Петра у доведенні ними своєї непричетності до фактів, наведених Патокою. Згідно з тогочасними правовими практиками, Патока піддався тортурам, аби підтвердити правдивість свого доносу. Він їх витримав сім(!), тоді як по закону достатньо було три. Однак на кожному з допитів, він дещо змінював свої показання, що розглядалося як «переменные речи» і спосіб заплутати слідство⁴³. В результаті Патоку визнали лжесвідком і після вирізання язика відправили на Соловки. Перед самим виконанням вироку Патока встиг прокричати: «*Ныне вся Малая Россия изменяет Государю и бунтует*»⁴⁴.

Гетьман Іван Скоропадський часто ставав об'єктом для доношувачів, втім, усі вони або не мали під собою реальних підстав, або ж цар не надавав їм великого значення. В одному із таких доносів йдеться про зносини гетьмана з Орликом, а також про його намір погубити російські полки, що стояли при ньому, «*досталось бы им что и нам в Батурине*», – передано в доносі вислів Скоропадського. Автор доносу – Коропський сотник чув від гетьманського челядника ніби гетьман говорив: «*Надеемся на старого своего пана Орлика, который zostает гетманом, будет скоро одплата нам*»⁴⁵. У візії сотника складалася ціла картина заговору проти російського правління в Україні, організатори і учасники якого об'єднувалися навколо гетьмана. Своєрідною квінтесенцією цього доносу стали слова, почуті від «бывшего человека гетмана Мазепи» про те, що «*Мазепа умер, а мазепинцы живы и будут Москву гнать*»⁴⁶. Згідно з іншим доносом, складеним вище згадуваним Данилом Забілою, Скоропадський «*укоритилно говорил о Москве и Государе*»⁴⁷.

Фігурантами справ про «не пристойные слова» на адресу Петра I та співчуття Мазепі виступали часто священники. Цьому з одного боку сприяла секуляризаційна політика Петра I, його відверто антиправославні вчинки та поведінка. Для прикладу варто навести хоча б пародійні перетворення традиційного хресного ходу на Вербну неділю у привід для п'яних богохульних маскарадів на кшталт «*Всеянейшего и всешутейшого собора*»⁴⁸, що викликали супротив у населення, що звикло до усталених традицій. Тому не дивно, що у свідомості

багатьох людей XVIII ст. цар асоціювався з гонителем православ'я чи то навіть антихристом. Матеріали Преображенського приказу й Таємної канцелярії містять сотні справ такого характеру⁴⁹. Можливо, саме усталений імідж Петра як противника православ'я дав привід ієромонаху Києво-Печерського монастиря Костянтину повідомити, що він бачив, як цар ходив у печерах і хотів повикидати мощі святих, за що його «архирейи киевские и переяславские бранили и кляли»⁵⁰. З іншого боку, у свідомості духовного стану Мазепа, попри анафему та загальну негацію, залишався високодуховною особою, щедрим меценатом та фундатором церков. Утім, навіть згадка у приватній розмові, що та чи інша церква збудована Мазепою, була підставою для переслідування. Така справа, зокрема, розглядалася, 1747 року проти одного із священників чернігівської єпархії, на якого доніс його ж колега через «непристойне и предерзостные слова», що полягали у згадці імені фундатора церкви. Справу звинуваченого, зважаючи на відносно ліберальні часи, передали на розгляд чернігівського архієпископа із застереженням під страхом смерті таких слів більше не говорити⁵¹.

Навіть у засланні колишні священники не пропускали можливості висловитися про нагальні проблеми. Так, 1724 року колишній лохвицький протопоп Рогачевський, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, під час виголошення анафемі в одній із тамтешніх церков говорив: «*Наши Мазепа свят и будет на небе, а ваш государь нет*»⁵². Донос на священника був складений тим же Данилом Забілою. Через три роки під час такої ж акції, що проводилася в церкві Соловецького монастиря, вихідець з України ієромонах Гарвасій висловився більш радикально: «*Наши Мазепа свят, а ваш москаль – скурвый сын*»⁵³. В обох справах рішення про вирок немає, але як показувала тогочасна практика, за повторний злочин в'язню призначалося додаткове покарання у вигляді тілесних екзакуцій або ж посилення режиму утримання. Утім, нова справа по «слову і ділу» вимагала нагального відправлення такого звинуваченого до Таємної канцелярії. Довга дорога із Соловків давала примарну надію на можливість втечі або ж хоча б звільнення на час такої подорожі від жахів монастирської в'язниці. Таким чином, окремі засуджені свідомо йшли на повторне звинувачення у політичному злочині⁵⁴. Подібним чином про Мазепу висловився 1726 року один із монахів Києво-Печерської лаври у своєму листі до сестри, де написав, що Мазепа був прийнятий на небо, на відміну від «императора первого», душа якого нині приймає муки «за власть над архиреями»⁵⁵.

На жаль, і нині тема репресій проти мазепинців у XVIII ст. є маловивченою, причиною чого є брак необхідних джерел, які б пролили світло на ці сторінки вітчизняної історії. Недостатня репрезентативність джерел не дозволяє, однак, припускати, що цих репресій не було, або применшувати їх масштаб. У свідомості людей XVIII ст. цей факт був беззаперечним. Отже, у документах доводиться зустрічати сентенції на кшталт: «*мало вас мазепинцев били*» (1736) або «*когда государь [Петро III] примет престол, будет тогда на Малороссию гонение как после Мазепы*» (1752)⁵⁶. Безперечним є той факт, що для того часу «мазепинська» тематика становила реальну небезпеку для життя і свободи тих,

хто волів про неї згадувати. Ця небезпека з одного боку породжувала тотальний страх з іншого тайла спокусу, знову ж таки, тотального доносительства. Небезпечні наслідки такого стану речей довго були домінантою української історії. Однак у суспільній свідомості, про це свідчить навіть те обмежене число наведених тут джерел, Мазепа та все, що з ним було пов'язане, був також і символом колишніх вольностей, втраченим шансом та одним із способів вираження власної національної ідентичності.

¹ Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. – СПб. – К., 1909. – С. 223–225.

² Там само. – С. 340.

³ Анисимов Е. Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. – М., 1999. – С. 18.

⁴ Уложение Государя и Великого князя Алексея Михайловича. – М., 1913. – С. 167.

⁵ Анисимов Е. Дыба и кнут. – С. 54–55.

⁶ Бобровский П. Происхождение «Артикула воинского» и «Изображения процессов» 1716 г. Петра Великого. – СПб., 1881. – С. 4.

⁷ Там само. – С. 340.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. (далі – ПСЗРИ) – Т. 5. – № 2887.

⁹ Анисимов Е. Дыба и кнут. – С. 54–55.

¹⁰ Там само. – С. 31.

¹¹ Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. – С. 641.

¹² Там само. – С. 192; Анисимов В. Дыба и кнут. – С. 391–393.

¹³ Голикова С. Политические процессы при Петре I. – М., 1965. – С. 123.

¹⁴ Веретенников В. История Тайной канцелярии петровских времен. – С. 196.

¹⁵ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 371 (Преображенський приказ). – Спр. 144.

¹⁶ Оглоблин Н. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Київ, 2001. – С. 285–286.

¹⁷ Цитовано за: Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – К., 2005. – С. 414.

¹⁸ ПСЗРИ. – Т. 5. – № 2726.

¹⁹ Анисимов Е. Дыба и кнут. – С. 175–178.

²⁰ РДАДА. – Ф. 371. – Спр. 1346.

²¹ Ефименко А. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 399–401.

²² Указ Петра I о ссылке Забелы и Загоровского // Киевская старина. – 1887. – № 8. – С. 777–778; Донос Д.Забіли на гетьмана І.Скоропадського (РДАДА.– Ф. 124. – Оп. I. – Ч. 1. – Спр. 10 (1712 р.).

²³ Семьянова А. История дипломатического права в России до конца XIX в. Автореферат на соискание научной степени кандидата юридических наук. – Казань, 2001. – С. 12.

²⁴ История русов или Малой России [репринтне видання]. – М., 1848. – С. 213.

²⁵ Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709) // Записки НТШ. – 1909. – Т. 92. – С. 54.

²⁶ РДАДА. – Ф. 124 (Малороссийские дела). – Оп. 1.

- ²⁷ РДАДА. – Ф. 165. – Спр. 16. – Арк. 37.
- ²⁸ Витримки із частини цих справ опубліковано: Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709) // Записки НТШ. – 1909. – Т.92.
- ²⁹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1708 р. – Спр. 54.
- ³⁰ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1709 р. – Спр. 18.
- ³¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1710 р. – Спр. 50.
- ³² РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1711 р. – Спр. 6 (Повести и допросы о поведении малороссиян, бежавших с Мазепою и Орликом); 1713 р. – Спр. 6 (Дела о приличившихся к измене).
- ³³ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1711 р. – Спр. 6. – Арк. 11.
- ³⁴ Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709). – С. 42.
- ³⁵ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1712 р. – Спр. 6; 1713 р. – Спр. 6; 1714 р. – Спр. 41; 1715 р. – Спр. 5; 1716 р. – Спр. 5.
- ³⁶ Анисимов Е. Дыба и кнут. – С. 176.
- ³⁷ Матеріали допиту А. Войнаровського зберігаються в паперах російського історика XVIII ст. Г.-Ф. Міллера – РДАДА. – Ф. 199. – № 40. – Ч. 1. Текст допиту опублікований Володимиром Радовським: Радовський В. Допит Войнаровського – небожа Мазепи // Дзвін. – 1992. – № 7/8. – С. 123–126.
- ³⁸ РДАДА. – Ф. 371. – Спр. 2553.
- ³⁹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1710 р. – Спр. 18.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 2 зв. – 4.
- ⁴¹ РДАДА. – Ф. 165 (Секретные дела). – Спр. 16.
- ⁴² У Глухові Патока зустрівся нібито із якимось Ялинським, братом колишнього чернігівського полкового писаря, якому Полуботок писав листи «изменичи» напередодні 1708 р. із Польщі. Брат помер, а Полуботок, за словами Ялинського, неодноразово просив повернути усі листи, обіцяючи за те уряд полкового чернігівського писаря.
- ⁴³ Анисимов Е. Дыба и кнут. – С. 323–324. «Соборное уложение» 1649 р. Вимагало повної ідентичності показань доношувача та його свідків. Намагання уточнити донос автоматично вело до нових тортур аби знову підтвердити тричі дійсність нових наведених фактів.
- ⁴⁴ РДАДА. – Ф. 165. – Спр. 16. – Арк. 237.
- ⁴⁵ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1714 р. – Спр. 14. – Арк. 5 зв.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 10.
- ⁴⁷ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1712 р. – Спр. 10. – Арк. 10.
- ⁴⁸ Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церомонии русской монархии. – М., 2004. – Т. 1. – С. 72.
- ⁴⁹ Голикова Н. Политические процессы при Петре I. – С. 132–154.
- ⁵⁰ РДАДА. – Ф. 371. – Оп. 2. – Спр. 1850.
- ⁵¹ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 5. – Кн. 323. – Арк. 117–118 зв.
- ⁵² РДАДА. – Ф. 371. – Оп. 1. – Ч. 1 (1). – Спр. 1140.
- ⁵³ Там само. – Спр. 1262.
- ⁵⁴ Колчин М. Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв. // Русская старина. – 1887. – Т. 56. – С. 45.
- ⁵⁵ РДАДА. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 5. – Т. 2. – Арк. 106.
- ⁵⁶ Там само. – Т. 3. – Арк. 3–8 зв.